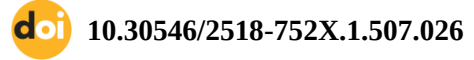

Sevinc Musayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: frazeologiya, zaman kateqoriyası, obyektiv zaman, qrammatik zaman, temporal zaman

Key words: phraseology, time category, objective time, grammatical time, temporal time

Ключевые слова: фразеология, категория времени, объективное время, грамматическое время, темпоральное время

Giriş. Dildə mühüm anlayış kateqoriyaları sırasında olan zaman kateqoriyası lingvistik ifadə üsulları vasitəsilə reallaşır. Lingvistik zaman, yəni dil zamanı obyektiv reallıqda bizdən asılı olmadan mövcud zamanın həm fiziki, həm də fəlsəfi cəhətlərinin mahiyyəti dil üsulları ilə ifadə vasitələrinin məcmuu olaraq qəbul edilir. Müəyyən frazeoloji vahidlər də zaman kontekstində işləyə bilər.

Mövzunun aktuallığı. Məqalədə frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus cəhətlərinin müəyyənəşdirilməsi, dilimizdə mövcud zaman anlamlı sözlərin mühüm fəlsəfi anlayışlarla əlaqəli olması, dildə reallaşması yolları və formaları, frazeoloji vahidlərdə zaman/vaxt anlayışının mövcud reallıqda (gerçəklikdə) və dildə bir-birini tamamlamaları aktuallığı şərtləndirir.

Elmi yenilik. Məqalədə qarşıya qoyulan məsələlər indiyə qədər ətraflı araşdır-maya cəlb edilməmişdir. Dilimizdə sırf zaman anlayışının ifadəsi, zaman ifadə edən frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri, zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri, problemlə əlaqədar nəzəri ümumiləşdirmənin aparılması, nitqdə zaman anlayışını ifadə edən qrammatik vasitələr işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalədə zaman konsepsiyası və frazeologiya nəzəriyyəsi baxımından qeyd edilən fikirlər nəzəri əhəmiyyətlidir. Tədqiqat nəzəri səciyyə daşdığına görə ümumiləşmələrdən elmi araşdırmalar zamanı istifadə edilə bilər. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, qənaətlərdən ali məktəblərin həm bakalavr, həm də magistr mərhələlərində ümumi və seçmə kursların tədrisi zamanı, monoqrafiyaların yazılmasında istifadə edilə bilər.

Məqalənin obyekti və predmeti. İşin obyektini Azərbaycan dilində mövcud zaman ifadə edən frazeoloji birləşmələr, tədqiqatın predmetini Azərbaycan dilində zaman anlayışı ifadə edən frazeoloji vahidlərin özünəməxsusluğu, bununla bağlı problemə baxış təşkil edir.

Müxtəlif elm sahələri üzrə alimlərin, xüsusən dilçilərin, fəlsəfə sahəsi üzrə mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmiş universal kateqoriya kimi zaman anlayışı müəyyən elm sahələri hüdudunda ayrı-ayrı rakurslardan nəzərdən keçirilmiş, nəticədə elmi müstəvidə bir sıra elmi təsəvvürlər meydana çıxmışdır. Fəlsəfəçilər

bu və ya başqa məsələ ilə bağlı zaman probleminə toxunmuşlar. Bu sahə alimləri göstərir ki, fəlsəfi zaman yaşadığımız dünyanın dəyişkənliyini, onun mövcud olmasının prosessual xüsusiyyətini, dünyada yalnız “əşyalar”ın mövcudluğu (obyektlərin, predmetlərin) deyil, eyni zamanda hadisələrin də baş verdiyini əks etdirən insan düşüncəsinin “fundamental anlayışı”, yaxud “dünyanın, eləcə də özünün olduğu kimi, ona aid olanların da yaranması, inkişafı və çökməsi forması” kimi izah edilir. Professor A.Axundov obyektiv zamanla qrammatik zaman formalarını fərqləndirən, həmçinin “obyektiv zamanın dünyanın bütün xalqları üçün eyni olduğu halda, ikincinin eyni olmadığı” barədə qeyd edirdi: “... zaman bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündədir. [1,s.9]

Fəlsəfi və lingvistik kateqoriya olan zaman anlayışı onun fəlsəfi, qrammatik aspektlərdən dərkinə tələb edir. Zaman anlayışı əslində mntəzəm olaraq inkişafda olan materiyanın, zamanın, vaxtın davamı və ardıcılığında əks edilən ümumi obyektiv mövcudluq formalarındandır. Zaman kateqoriyasını ilk dəfə sistemli araşdıran antik dövrün mütəfəkkirlərindən biri olan Aristotel olmuşdur.

Zamanı dilçilik baxımdan şərh etməzdən qabaq, fikrimizcə, obyektiv və subyektiv zamanla bağlı şərh etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, obyektiv zaman duyğularımız vasitəsilə qəbul olunur, başqa sözlə, obyektiv zaman subyektin dərəkəsində müəyyən işarələrlə qeyd edilir. O da məlumdur ki, subyektiv zaman abstraktdır, daha dəqiq, qeyri-müəyyəndir; ünsiyyət zamanı o hansı isə bir zamana uyğun müəyyənləşir. Burada nitq amilinin əsaslandığı hadisənin zaman aspektindən bəhs olunur. Beləliklə, burada subyektiv zamanın qeyri-xəttiliyi kimi əsas cəhəti meydana çıxır. Haqqında bəhs etdiyimiz zamanın qeyri-xəttiliyi söhbət anında hadisənin gah keçmiş, gah indi, gah da gələcəklə bağlanması faktı onun istiqamətini dəyişdirə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv zaman nisbi mənada obyektiv zamandan fərqlənir. Zaman dayanmadan davam edir, hərəkətdədir, subyektiv zaman anlamında hər hansı bir müəyyən hadisə ilə əlaqədar sona çatır, yəni bitir. Məhz bu əsasda zamanın bitib-bitməməzlik cəhətini qeyd etmək ehtiyacı olaraq nitq tələbatı meydana çıxır. Eyni zamanda subyektiv zaman bəsit olmayıb, çoxölçülüdür. Bütün bu məsələləri dərk etmək üçün zamanın leksik və qrammatik formalarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, dil daşıyıcıları fərqli mədəniyyətlərə malikdir. Burada zamanın markerləşməsi modeli fərqlidir. Mühüm problem insanın hadisəyə hansı yönümdən, hansı istiqamətdən, hansı aspektdən yanaşmasından asılı olur, bütün bunların özülündə duran isə, əlbəttə, obyektiv zamandır. Lingvistik zamana gəlincə, onun əsasında həm qrammatik zaman, həm zamanın leksik ifadə vasitələri, həm də kontekstual zaman dayanır. Burda nitq anından söhbət gedə bilməz. Hər şey kontekstual zamanla əlaqədardır. Məhz bu səbəbdən qrammatik zamandan bəhs edərkən əsasən zamanın nisbi anlayışına diqqət yetirmək mütləqdir. O da məlumdur ki, bu deyilənlər etnokulturoloji xüsusiyyətlərlə əlaqədar olmayıb, zamanın limitidir, bu da universal səciyyəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatında adətən zaman kateqoriyası real zamanın müəyyən formalarının dildə ifadəsi olaraq dərk edilir. Bizdən asılı olmayan, gerçəklikdə baş verən hadisələr arasındakı zaman münasibətlərinin şüur vasitəsi ilə dərk olunması, həmçinin onun ümumi qrammatik tərtibatda məhz dil vasitəsi ilə ifadə olunmasına diqqət yetirmədən, başqa sözlə, nəzərə almadan zaman anlayışının qavranılması mümkün de-

yildir, yəni obyektiv zamanla linqvistik zaman əslində çox sıx əlaqədədir, daha dəqiq, mahiyyətə ayrılmazdır. Zaman kateqoriyası bizə məlum olan zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahür etdirir. Məlum olduğu kimi, qrammatik zaman obyektiv zamandan mahiyyətə tam fərqlidir, eyniyyət təşkil etmir. Qrammatik zaman insan psixikasında real zamanın mümkün inikaslarından biri olub, müxtəlif dillərdə tam fərqli terminlərlə qeyd edilmişdir.

Mövcud gerçəklikdə baş verən hadisələr arasında zaman münasibətlərinin insan şüuru ilə dərk olunması və dil vasitəsi ilə ifadə edilməsini nəzərə almadan zaman anlayışının qavranılması qeyri-mümkündür, başqa sözlə, obyektiv zamanla qrammatik zaman sıx əlaqədar olub, mahiyyətə bölünməzdir. Zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eyni xüsusiyyətləri daşıyır. Hər hansı bir əşya hansı isə bir səbəbdən bir yerdə yerləşirsə, hal-hərəkət (feil) də müəyyən zaman daxilində həyata keçirilməlidir. Məlum olduğu kimi, yerləşdiyi yerdən, məkandan kənarda əşya yoxdur, eləcə də zamandan kənarda hadisə mövcud ola bilməz. Dünya dillərində bu, hətta deyim şəklindədir. Azərbaycan dilində də belə bir deyim mövcuddur: hər şeyin öz yeri olduğu kimi, bütün məsələlərin öz vaxtı, zamanı vardır. Zamanla bağlı mövcud obyektiv-fəlsəfi baxışlara görə, hadisə ya indi baş verir, yaxud da indiki zamana münasibətdə ya keçmişdə baş vermişdir, ya da hələ gələcəkdə baş verəcəkdir.

Grammatik zaman obyektiv aləmdə mövcud zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsi olaraq təqdim edilir. Obyektiv zaman qrammatik zamandan asılı deyildir, əksinə qrammatik zaman obyektiv zamandan asılıdır, çünki qrammatik zaman ancaq obyektiv zaman çərçivəsində mövcud olur. Grammatik zaman realdır, mücərrəd olan obyektiv zamanın ifadə formasıdır. Bu ifadə forması cəmiyyətdə yeganə şüurlu varlıq olan insanın mövcudluğu ilə baş verir, başqa sözlə, insan müəyyən zamanda obyektiv gerçəklikdə baş verənləri qrammatik zaman forması ilə həyata keçirir. Grammatik zaman insan şüurundan kənar mövcud ola bilməz. Grammatik zaman müxtəlif formalarla ifadə oluna bilər.

Dilçilikdə əsas anlayışlar sırasına aid edilən zaman kateqoriyası linqvistik ifadə üsulları ilə reallaşır. Obyektiv gerçəklikdə zaman bizdən asılı deyildir. Dil zamanı, yaxud linqvistik zaman obyektiv zamanın istər fiziki, istərsə də fəlsəfi tərəflərinin mahiyyəti dil üsulları ilə ifadə vasitələrinin məcmuu olaraq qəbul edilmişdir, başqa sözlə, dil zamanının mahiyyəti zaman əlaqələrinin nəzəri anlayışlar kimi dərk olunmasıdır, yəni konseptuallaşdırılmasıdır, bir sıra dil vasitələri ilə tərtibi, eləcə də ifadə edilməsi kimi qəbul edilmişdir. Elmi dilçilikdə bura temporal söz birləşmələri (əsas tərəfi zaman, vaxt, an, gün, həftə, ay, il, gecə, səhər, saat, dəqiqə, saniyə, çağ və s. zaman adları ilə yaranan təyini söz birləşmələri), temporal feili sifət tərkibləri, keçmiş zaman feili sifət formalarının istər tək, istərsə də qoşmalarla birlikdə formalaşdırdığı tərkiblər, həmçinin feili bağlama tərkibləri, sadə cümlələrdən adlıq cümlə və şəxssiz cümlələr, həm zaman əlaqəli, həm də ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, zaman budaq cümləsi, şərt və mübtəda budaq cümlələrinin müəyyən hissəsi daxildir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə zərflər (məsələn: səhər, sabah, axşam, gecə və s.), sifətlər (məsələn: dünənki, növbəti, əvvəlki, sonrakı və s.), həmçinin feili bağlamalar (məsələn: çıxanda, yeyəndə, böyüyəndə və s.), feili bağlama tərkibləri (məsələn: səhər açılanda, gəmi yaxınlaşanda), feili sifət tərkibləri (məsələn: görülcək işlər, batan

günəş, susmuş adam və s.), bir sıra söz birləşmələri (bir gün; srağa gün; birisi gün; irəliki gün; o gün; günlərin bir günü; dünən yox, srağa gün; sabah yox, birisi gün; gələn ayın əvvəli; iki həftə sonra və s.), frazeoloji vahidlər (qum göyərəndə, dəvənin quyruğu yerə dəyəndə, bornunun dalını görəndə, güvəndiyim dağlara qar düşəndə və s.) zaman kontekstində işləyə bilər.

Leksik zaman mikrosahəsinin komponentləri dildə zaman anlayışını yaradan zaman adlarını ifadə edən leksik vahidlərdir. Onlar dilçilikdə *temporal leksika* termini ilə adlandırılır. Dildə zamanın leksik səviyyədə ifadəsi yalnız *temporal leksika* ilə məhdudlaşmır, həmçinin zaman bildirən frazeoloji vahidlər də real-obyektiv zamanı özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə qadirdir. Azərbaycan dilində zamanı ifadə edərkən ayrı-ayrı leksemlərdən istifadə olunur, məsələn: *hərdən, dünən, müntəzəm, bəzən, sonra, əvvəl, tez-tez, daim, həmişə, hər vaxt, arabir, adətən* və s.

Müasir Azərbaycan dilində mövcud zaman bildirən müəyyən isimlər işin, vəziyyətin vaxtını ifadə etməkdən ötrü yaranmamışdır. Bunlar zaman ölçülərinin adlarıdır, ad bildirmək üçün yaranmış leksik-semantik vahidlərdir. Zaman bildirən isimlərin böyük bir hissəsinin ölçüləri vardır. Bu sözlər çoxcəhətliliyi ilə digər leksik laylardan fərqlənirlər. Onlar əsasən zaman, vaxt, ölçü, kəmiyyət bildirir. Həmin sözlərdə zaman, ölçü, kəmiyyət vəhdəti vardır. İl, gün, saat, dəqiqə, ay, əsr kimi isimlər göstərilən əlamətin daşıyıcılarıdır. İl dedikdə 365 günlük bir zaman, kəmiyyət, ölçü təsəvvürdə canlanır. Gün 24 saati, saat 60 dəqiqəni, əsr 100 ili və s. ifadə edir. Zaman anlamlı bu sözlər həm də konkret kəmiyyətin göstəricisidir. Belə sözlərdə zaman və kəmiyyət mənaları qovuşmuşdur. Göstərilən məzmunlar biri digərindən təcrid edilmir. Bu sözlərdə ölçü kəmiyyət mənasına nisbətən əsasdır. Deməli, zaman məzmunlu sözlər içərisində qrammatik zaman kateqoriyasının yeganə daşıyıcısı olan feillərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsələn: *zaman, vaxt, an, çağ, saniyə, gün, müddət, ay, il, təqvim, ilin fəsilləri, ilin ayları, ayların adları, həftənin 7 gününün adı* və s. buraya daxildir.

Dildə adları olan anlayışlar şüurda, təfəkkürdə dərk edilir. Əks halda xüsusi adı olan varlıqların surəti təfəkkürdə əks olunur. Fikrimizcə, zaman, məkan fəlsəfi, obyektiv anlayışlarla yanaşı, burada yalnız dilçiliyin gündəmdə olan problemi adlandırılmalıdır. Səbəb olaraq onu qeyd etmək olar ki, fəlsəfi məzmunun başlanğıc, mühüm, inandırıcı mənbəyi dildir. Fəlsəfi məna, məzmun bir növ dilin canına, qanına hopmuşdur, çünki başdan-başa fəlsəfi mahiyyətlidir. Beləliklə, vaxt/zaman anlamlı dil vahidlərinin lingvistik nöqteyi-nəzərdən tədqiqi onların fəlsəfi, məntiqi, həmçinin kulturoloji izahlarına nisbətən daha vacib, dəyərli nəticələr əldə olunmasına imkan verir. Bu cür mühüm anlayışların öyrənilməsi isə ancaq lingvistik tədqiqatlarda mümkündür. Zamanın// vaxtin fasiləliklə fasiləsizliyi özündə ifadə etməsi, həmçinin qeyri-müəyyənliyi bildirməsi, eyni zamanda konkret olmaması, rəbitəliliyi, maddi sistemlərdə struktur asılılığı kimi dərk edilməlidir. Bu maddi sistemlər, hadisələr, proseslər ümumi varlıq formalarıdır. Lakin zamanla digər konseptləri heç də eyniləşdirmək olmaz. Zaman // vaxt leksemləri onların (zamanın, vaxtın) an, məqam və s. olduğunu açıq göstərir. Bunun üçün də fəlsəfədə və dilçilikdə zaman//vaxt termini meydana çıxmışdır. Müasir Azərbaycan dilində adlar-isimlər, zaman zərfləri, feillərdə zaman kateqoriyası, zaman məzmunlu tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri zaman//vaxt ifadə edir. Bizim dünyaya gəldiyimiz, yaşayıb fəaliyyət göstərdir-

yimiz, işlədiyimiz, hərəkət etdiyimiz obyektiv aləmdə, dünyada bu gün də mövcud olan bir çox oxşar, fərqli, müxtəlif varlıqlar, predmetlər, hadisələr vardır və bunlar hərəkətdədir. Onların özlərinin adları kimi, hərəkəti və s. dildə reallaşır. Bu səbəbdən də dildə mövcud linqvistik kateqoriyalara, hadisələrə ətraf aləmdə mövcud varlıqlar, predmetlər, hadisələr və hərəkətlərlə əlaqəli baxılmalıdır. Əlbəttə, problemə bu aspektdən yanaşsaq, dilçilik elmi ilə bağlı problemlər, kateqoriyalar haqqında daha düzgün və dolğun obyektiv nəticələrə gəlmək mümkün olar. Dilçilik elmi ilə əlaqədar problemlərə, anlayışlara məhz bu cəhətdən yanaşma fəlsəfənin rolunu böyütmək kimi düşünülməməlidir. Anlayışlara, kateqoriyalara bu aspektdən yanaşmanın dilçilik elmi ilə bərabər, fəlsəfə elmi üçün də müsbət nəticələri ola bilər.

Mövcud frazeologiya lüğətlərində zaman ifadə edən kifayət qədər frazeoloji vahidlər vardır. Təkcə Ə.Orucovun tərtib etdiyi “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti”ndə zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin sayı yüzü keçir. [32] Məsələn: *birçəyinin ağ vaxtında* [s.82] *qulağının (ardını) dibini görəndə* [s.108] *dar ayaqda* [s. 113] *dəvənin quyuğu yerə dəyəndə* [s. 115], *canı boğazına yığılanda, canını tapşıranda* [s.137], *əl-ələ verəndə* [s.139], *əlini çəkəndə* [s.141] *iki daşın arasında* [s. 145] *it ilində* [s. 149] *göz açıb yumunca gözlə qaş arasında* [s. 173] *günün (gündüzün) günorta çağı* [s.180] *sabahın gözü açılmadan* [s.200] *xoruzların ilk banında* [s.232] və s. Məqalədə istifadə olunan zaman mənalı frazeoloji vahidlər dilimizin frazeoloji materialının yer aldığı lüğətlərdən və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindən toplanmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində həm də müəyyən, dəqiq zaman kəsiyini ifadə edən frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Bura əsasən dövrü səciyyəli olan zaman mənalı frazeoloji birləşmələr aid edilir. Bu qrupa aid olan frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

a) İlin fəsilələrinin adları ilə əlaqədar olanlar: məsələn: *qışın oğlan çağı, yayın cırhacırı, gül vaxtı, quyuq donan vaxt, təzə meyvə vaxtı, yaz ağzı* və s. Yeri gəlmişkən burada *quyuq donan vaxt* birləşməsi üzərində dayanmaq istərdik. Bu ifadə bəzən *quyuq doğan vaxt* kimi işlədilir. Yayın sonlarına yaxın, daha dəqiq avqust ayının 5-dən etibarən havanın gecələr nisbətən sərin keçməsinə bu ifadəyə istinadən müəyyən edirmişlər. Lakin bu dövr *quyuq donan vaxt*, həm də *quyuq doğan vaxt* olaraq işlədilməklə, eyni frazeoloji birləşmənin iki variantı meydana çıxmışdır. Bu ifadə yayın ikinci yarısında quyuqlu ulduzun doğması ilə əlaqələndirilir, Bəzən isə bu birləşmə “quyuq donmaq” birləşməsinin təhrif edilmiş şəkli kimi qəbul edilir. Bu ifadə də geniş yayılmışdır. Bədii əsərlərdə də bu ifadəyə əsasən “quyuq donmaq” şəklində təsadüf edirik. Beləliklə, *quyuq doğan vaxt* dildəki *quyuq donan vaxt* frazeologizmi təhrif olunmuş şəkildir.

b) Bütöv günün hissələrinin adlarını bildirən frazeoloji birləşmələr: *Sübh tezdən* sözünə uyğun gələn frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir: *səhərin gözü açılmamışdan, günəş doğmamış, xoruzların ilk banında, ezdən ala-qaranlıqda, gün çıxar-çıxmaz, dan yeri söküləndə, tülkü durmazdan, toyuq tardan düşəndə* və s. Dilimizdə zaman bildirən *günorta* sözünə uyğun işlədilən *günün (gündüzün) günorta çağı, gün bişirən vaxt., gün çeştə qalxanda* frazeoloji birləşmələri də mövcuddur. Zaman bildirən *aşam* sözünə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr: *gün əyləndə, qaş qaralanda, şər qarışanda, gün gedəndə toyuq tara çıxan vaxt, çı-*

raq yananda və s. Zaman ifadə edən *gecə* sözünə uyğun frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır: *qaş qaralanda, göz-gözü görməyəndə, gecənin bir vaxtında, gecənin bir aləmində, gecədən keçəndə, gecə keçəndə, gecə düşəndə* və s.

c) Ayların adlarını bildirən frazeoloji birləşmələr: Bildiyimiz kimi, avqust yayın sonuncu, üçüncü ayının adısıdır. Bu ay günümüzdə də *qora bişirən ay* və *quyruq donan ay* frazeoloji birləşmələri ilə ifadə olunur.

d) Dilimizdə həftənin günlərinin adlarını bildirən frazeoloji birləşmələr də mövcuddur: onlar birdən-birə formalaşmamış, müəyyən dövrlərdə fərqli şəkildə adlandırılmışdır. Sonradan bu adlar dildə sabitləşmişdir. Fikrimizcə, həftənin günlərinin adlarını ifadə edən sabit birləşmələri zaman bildirən frazeoloji birləşmələr kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Xalqımızın məişət və peşə-təsərrüfat həyatına əsasən ağır gün həftənin birinci gününü adıdır. İkinci gün xalq arasında *duz günü* kimi də adlandırılmışdır.

Zaman ifadə edən sabit söz birləşmələrinin əmələ gətirdiyi semantik qruplardan biri də insanın yaş mərhələlərinin adları ilə əlaqədardır. Qeyd etdiyimiz semantik qrupa daxil olan sabit birləşmələrin temporal mənası birbaşa deyil, dolayı yolla anlaşılır, başqa sözlə, bu sıradan olan frazeoloji birləşmələrdə zaman mənası açıq yox, üstüörtülü, gizli şəkildə özünü büruzə verir. Həmin frazeoloji vahidlərə nümunələr: *saçına dən düşəndə, müdrik çağında, ilanboğan vaxt(ıdır), saçlarını/saqqalına dən düşmək, saqqalının ağ vaxtında, ömrün yaz çağında, ömrünün çiçəklənən vaxtında, bir ayağı burda, bir ayağı qəbirdə* və s.

Frazeoloji birləşmələrin müşahidəsinə əsasən qeyd etmək olar ki, dilimizdə *həmişə* mənasına ekvivalent olan zaman anlamlı frazeoloji vahidlər kifayət qədərdir. Onların böyük əksəriyyəti *qədər, -can², kimi* qoşmaları ilə işlənir, həmçinin zaman çaları yaradır. Məsələn: *ölənə qədər, canı ağzından çıxana kimi, axır gününə qədər, son damla qanınacan, səsi gəlməyəncən, sorağı çıxmayana qədər* və s.

Tez-tez və *tez* temporal sözünə ekvivalent olan sabit söz birləşmələri müəyyən zaman daxilində proses, iş, hal-hərəkət, yaxud hadisələrin təkrarlılığını bildirir. *Tez-tez* semantikalı temporal frazeoloji söz birləşmələri hərəkət, proses və hadisələrin aralıq deyil, davamlı, ardıcıl, sürəkli, fasiləsiz və ya fasiləli olub-olmamasından asılı olmayaraq müntəzəm olaraq baş verə bildiyini ifadə edən frazeoloji söz birləşmələridir. Məsələn: *bəsdir demədən, həftə səkkiz, mən doqquz oturub-durub, bir ucdan, kimsəyə aman vermədən, işin ucunu buraxmadan, iki daşın arasında, əlim yandıda, canına soyuq keçməyə qoymamaq* və s.

Gec temporal sözünə uyğun olan sabit birləşmələr hərəkət, iş, hadisə, vəziyyət və prosesin həyata keçmə sürətinin zəif olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də baş vermiş hərəkət, iş, hadisə və ya prosesin artıq həyata keçdiyini, daha gec olduğunu, yəni daha dönüşün mümkün olmadığını bildirir. Məsələn: *aradan çıxmaq, işin içindən çıxmaq, iş işdən keçib, başını bağlayaq (bitsin), olan oldu, keçən keçdi, olduysa oldu, torba doldu, qaz yerişi ilə* və s.

Dərhal temporal sözü dəqiq olmayan zaman kəsiyini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *dərhal* mənası ifadə edən frazeologizmlər müddəti ifadə etsə də, məna tutumuna görə ən kiçik zaman kəsiyini bildirir. Məsələn: *göz açıb yumunca, göz qırpımında, gözlə qaş arasında, ağzından söz çıxınca, ilk baxışda (baxışdan)* və s.

Heç vaxt mənasına uyğun olan temporal frazeologizmlər eyni semantik tutuma malikdir, mikrosahə formalaşıdır bilir. hərəkət, proses və hadisənin baş ver-

məsinin qətiyyəni mümkün olmadığını, başvermə ehtimalının sıfıra bərabər olduğunu bildirir. Məsələn: *dəvənin quyuğu yerə dəyəndə, qulağının dibini görəndə, iki dünya bir olsa da, yerlə göy birləşsə də, fələk göydən yerə ensə də, boynunun ardını görəndə, qum göyərəndə, dünya dağılsa da, yüz ilə qala, dünyada bir sən, bir mən qalsam belə, durub məzardan gəlsə də, dünya dağılsa da və s.*

Vaxtında semantikasına malik temporal səciyyəli frazeoloji birləşmələr hal-hərəkət, proses, eləcə də hadisənin anında, lazım olduğu məqamda baş verdiyini ifadə edir, dildə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *söz vaxtına çəkər, lap yerinə düşdü, vaxtı çatanda, vaxtı yetişmək, namaz üstündə olmaq, və s.*

Qəfil, vaxtsız, bivaxt mənasını ifadə edən temporal frazeoloji birləşmələr *vaxtlı* semantikali frazeoloji birləşmələrə qarşılıq təşkil edir, başqa sözlə, hal-hərəkətin, proses və hadisənin zamanında, məqamında, birdən-birə baş vermədiyini ifadə edir, dildə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *toydan sonra nağara, heç hənanın yeridir, çağırılmamış qonaq/bayatı, yetmişində yorğalamaq, yay gəlməmiş qızıışmaq, məndə varam deyər ortaya çıxmaq və s.*

Qısa zaman kəsiyi anlamı ifadə edən frazeoloji birləşmələr iş, hal-hərəkətin, hadisə və prosesin çox qısa müddətdə baş verdiyini ifadə edir, dildə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *qulağının dibindən halva qoxusu gəlmək, bu gün sabahlıqdır, bir oturuma, bir uduma, oturmağa macal tapmamış, gözünü yumub açınca, yumurtadan təzə çıxmaq, bələkdə ikən məhv olmaq və s.*

Uzun zaman ərzində anlamlı frazeoloji birləşmələr iş, hərəkət, hadisə və prosesin uzun müddətə baş verdiyini xarakterizə edir, bunlar qısa müddət semantikali frazeologizmlərlə əkslik təşkil edir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələr dilimizdə say etibarilə çox deyildir. Məsələn: *günü günə satmaq, çox sular axıb, lövbər salmaq, yaz gələr yonca bitər, dilində tük bitib, (kimsə) bütün günü qapıda bitəndə, günü günə satmaq, (hər gün) sabah-sabah demək və s.*

Nəticə. Dilimizdəki zaman anlayışını ifadə edən frazeoloji birləşmələr müxtəlifdir, həm də rəngarəngdir. Zaman bildirən frazeosemantik zaman sahəsinin 2 leksik-frazeoloji sistemdən təşkil olunduğunu qeyd etmək olar: a) bunlar qeyri-nisbi zaman anlayışı ifadə edən frazeologizmlərin formalaşdırdığı mənə qruplarına müəyyən müddətli zaman kəsiklərinin adlarını, yəni fəsillərin, günün hissələrinin, ay və həftənin günlərinin adlarını bildirən frazeoloji vahidlər, insanın yaş mərhələlərinin adlarını bildirən frazeoloji vahidlər, eyni zamanda zaman məzmunlu sözlərə ekvivalent olan frazeologizmlərdir. b) nisbi zaman anlayışı bildirən frazeoloji birləşmələr danışiq anına, yaxud artıq baş vermiş hər hansı bir hadisəyə, hərəkətə nisbətən keçmiş, indiki və gələcək zamanı özündə əks etdirir. Zamanın dildə ifadə olunması əsasən zaman haqqında anlayışlarının morfoloji səviyyəyə qalxması ilə assosiasiya edilir, yəni zamanın dildə reallaşmasından bəhs edərkən ən əvvəl qrammatik kateqoriya olan feil zamanları barədə şərh etmək lazım gəlir. Zaman anlayışı həm dilin morfoloji səviyyəsinə, həm də leksik, leksik-sintaktik, frazeoloji səviyyələrinə, eləcə də diskurs və mətn səviyyələrinə təsir etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov, A.A. Feilin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 131 s.
2. Şirinov, A.Ə. Sosial zaman və sosial məkan. B., 2012. 319 s.

3. *Tahirova V.İ.* Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr. B., 2018, 144 s.
4. *Tahirov İ.M.* Temporal leksika. Bakı: Nurlan, 2008, 135 s.

Sevinc Musayeva

Summary

TIME-EXPRESSING IDIOMATIC EXPRESSIONS

The category of time is realized through the methods of linguistic expression. Linguistic time is the essence of both physical and philosophical aspects of time independent of us in objective reality, it is considered as a set of means of expression through linguistic methods, the essence of linguistic time is the understanding of time relations, it is accepted as a theoretical concept. The expression of time in the language is mainly related to the rise of time concepts to the morphological level, that is, when talking about the implementation of time in the language, first of all, it is necessary to comment on the grammatical category of verb tenses. The concept of time affected the morphological level of the language, as well as the lexical, lexical-syntactic, phraseological levels, as well as the discursive and textual levels.

Севиндж Мусаева

Резюме

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ВРЕМЯ

Категория времени реализуется через способы языкового выражения. Лингвистическое время представляет собой сущность как физического, так и философского аспектов времени, независимого от нас в объективной реальности, оно рассматривается как совокупность средств выражения лингвистическими методами, сущностью языкового времени является понимание временных отношений, оно принимается как теоретическое понятие. Выражение времени в языке связано главным образом с подъемом понятий времени на морфологический уровень. Понятие времени затронуло морфологический уровень языка, а также лексический, лексико-синтаксический, фразеологический уровни, а также дискурсивный и текстовый уровни.

Rəyçi: dos. F.Niftəliyeva